

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼՔ ՀԱՆԴԷՍԻ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

1901 թուականի Փետրուար 23-ին⁽¹⁾, հայահոծ Զմիւռնիոյ պանդոկի մը վերնաշարկի սենեակներէն մէկուն մէջ, երեք տասնամեակներու վրայ երկարող ինքնապարտադիր առանձնութենէ մը ետք, իր աչքերը յաւիտենականութեան կը փակէր ԺՔ. դարու հայկական Զարթօնքի եւ հայ հրապարակագրութեան ականաւոր եւ հետաքրքրական անձնաւորութիւններէն Ստեփան Ոսկանը: Ժամանակակից գրագէտը կ'արձանագրէ այս առիթով. «Փաշուտ Կոստանդ [եան] խոհուն եւ խոկուն իր գլուխը մօրը կուրծքին վրայ ծոց, Մամուրեանին աչքերը իր հրեշտակին մատները փակեցին. Ոսկան իր վերջին հառաչը տուաւ պանդոկի մը մենաւոր մէկ անկիւնը, ուր ալեւոր իր գլուխը աշխատութեան բարձին վրայ շարշարեց, իր ծննդավայրին հողին մէջ զայն հանգչեցընելէ առաջ»⁽²⁾:

Ստեփան Ոսկան, 1850-ական եւ 1860-ական թուականներու խիզախ ու քմրոս մտաւորականը, իր աչքերը կը փակէ ծայր աստիճան խեղճ ու կարօտ վիճակի մէջ, մոռցուած գրեթէ բոլորէն: Կարծէք հակադրուելու համար այս տխուր իրողութեան, Իգմիրի հայութիւնը, յարգանքի արժանավայել կեցուածքով մը, անհետացող հայ մտաւորականին մահուան առիթով կը կազմակերպէ վայելուչ ու փառաւոր յուզարկաւորութիւն մը քաղաքի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցիին մէջ, նախագահութեամբ Առաջնորդ Մելքիսեղեկ Սրբազանին: Յուզարկաւորութեան կը մասնակցին հայ եւ օտար պաշտօնական եւ երեւելի անձնաւորութիւններ, հայկական վարժարաններու երկսեռ աշակերտութիւնն ու հոծ բազմութիւն մը:

Ռուբէն Որբերեան, որ եղած է Ստեփան Ոսկանի վերջին տարիներու ծանօթներէն, կը յիշատակէ հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը, որ կը հանդիսանայ ե՛ւ վկայութիւն մը Ոսկանի դժբախտ վիճակին ե՛ւ հաստատում մը անոր նկարագիրին տոկուն մէկ արտայայտութեան մասին: Որբերեան կը պատմէ. «Անցեալները Իգմիրի ծերունի եւ մշտառոյգ երկու զաւակները, Փարեգին Բարազեան ու

Փայուստ Մարկոսոֆ հանգանակութեան ելան եւ մօտ քառասուն ոսկի հաւաքեցին: Ոսկան մերժեց ընդունիլ, ինչպէս մինչեւ հիմայ մերժած էր այն դրամները, զորս իր բրտինքով չէր շահած: Մահէն վերջը եկաւ եկեղեցի եւ ինք, որ մինակ քալած էր բոլոր կեանքին մէջ, գոնէ դազադին հետեւող բազմութիւն մը ունեցաւ»⁽³⁾:

Մահէն տարի մը անց, իր բարեկամները⁽⁴⁾, այս անգամ առանց արածնութեան եւ մերժումի, յատուկ հանդիսութեամբ մը կը կատարեն իր մահարձանին բացումը եւ իր յիշատակին նուիրուած հանդէս մը: Այս առիթով, Պոլսոյ Մասիսին մէջ կը գրուի. «Որչափ որ կը յիշեմ՝ առաջին անգամ ըլլալով Թրքահայերուն մէջ կը կատարուի այսօրինակ հանդէս մը...: Անհետացած զրազէտի մը անունին նուիրուած այս մահարձանը եւ անոր յիշատակին ի պատիւ սարքուած հանդէսը, անգամ մըն ալ ցոյց կու տան թէ արժանիքները որչափ ալ անտեսուին՝ չեն մոռցուիր...»⁽⁵⁾:

Արդարեւ, 1850-ական թուականներուն, Ստեփան Ոսկանը, երիտասարդական խանդավառութեամբ եւ յանդուգն նախաձեռնութեամբ, հեռաւոր Փարիզի մէջ, լոյսի քաղաքի ընձեռած մտաւորական եւ գաղափարական նորարար հովերու ազդեցութեամբ, ինքզինք կը նուիրէր իր ազգին լուսաւորութեան եւ յառաջդիմութեան անհրաժեշտ ու խիստ կենսական առաքելութեան, անտեսելով նիւթական եւ բարոյական անկարելի արգելափակներն ու պատուարները:

Հայրենի ծանօթ գրականագէտ եւ բանասէր Ս. Ա. Շտիկեան՝ Ստեփան Ոսկանի նուիրուած իր յօդուածներէն մէկը կը սկսի տեղին եւ արդար հաստատումով մը. «Ստեփան Ոսկանեանը (1825-1901 թթ.) մեր մշակոյթի այն երախտաւորներից է, որի կեանքը եւ մանաւանդ հասարակական գործունէութիւնը լի են իրենց պարզարանմանն սպասող «սպիտակ կէտերով»: Հենց այդպիսի մի «սպիտակ կէտ» էլ հանդիսանում է նրա կեանքի 1846-1852 թթ. ժամանակահատուածը...»⁽⁶⁾:

Հայրենի գրականագէտին այս մատնանշումը, որ կատարուած է չուրջ քսանամեակ մը առաջ, 1974 թուականին, կը չարունակէ մնալ իրողութիւն նաեւ մինչեւ այսօր: Հակառակ իր ատենին, ապա՝ իր մահուան առիթով, իսկ աւելի ուշ՝ Հայաստանի խորհրդային շրջանին հրապարակուած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններու եւ յօդուածներու⁽⁷⁾, կը չարունակեն գոյատեւել Ս. Ա. Շտիկեանի մատնանշած «սպիտակ կէտեր»ը: Ասոնց շարքին կարելի է յիշել Ոսկանի խմբագրութեամբ լոյս ընծայուած La Réforme ֆրանսերէն թերթը⁽⁸⁾, յետմահու իրմէ մնացած ձեռագիրներու պարագան⁽⁹⁾, կեանքի վերջին

ԱՐԵԻԵԼՔ

ՀԱՆԳԷՍ ԿԻՍՍՄԱՆԱՅ

ԱՌՄԱՋԻՆ ՏԱՐԻ • — ԹԻԻ ԺԵ •

1. ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1836.

ԹՈՎ ԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՏԵԱՆ ՊՈՂՈՍ ԱՄԻՐԱՈՒՆ ՏԵՏՐԱՎԸ ԵՒ ԻՆՆՈՎԵՐԸ	4 . Ա .
ԹՆՅԵԼ ԿՈԹԻԷ ԵՒ ԻՐ ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ ԱՆՈՒՆ ԳԻՐԲԸ	—
ԼԵՂԱԿԱՅԱՌՈՒՆ ԲՈՒՍՅԱՆ ԱՇԻՐԸԱԳՐՈՒՄ ԹԻՆԸ	Օ . ԹԻՑՍԻՒՉԵԱՆ
ԱՈԼԻՍՅԼԻՔ	—
ՅԵՏԻՆ ԱՊԵՆՍԵՐԱԺ	ՇԱԹՊՐՈՒՆ .

և

Բ Ա Ր Ի Չ .

1836

35 տարիներու ինքնամեկուսացումն ու «քէն»ը անցեալին ու հայկա-
կան շրջապատին հանդէպ⁽¹⁰⁾, Արեւելի հանդէսի հետ առնչուած
թնճուկը, եւն.:

Այս աշխատասիրութիւնը կը միտի, հիմնականին մէջ, բացա-
յայտելու Ստեփան Ռսկանի Փարիզի մէջ հրատարակած Արեւելք կի-
սամսեայ հանդէսի (1855-1856) հանելուկային թնճուկը, որ շուրջ
մէկուկէս դարէ ի վեր կը շարունակէ տուայտիլ անորոշութեան մէջ
եւ կը մնայ անլոյծ:

Հայկական տպագրութեան պատմութեան էջերուն մէջ Ֆրան-
սան եւ յատկապէս Փարիզը ունեցած են իւրայատուկ տեղ: Եթէ Մար-
սէլլը կանուխէն եղեր է հայկական տպագրութեան առաջին շրջանի
հանգրուանային կայաններէն մէկը Վենետիկի, Ամսթերտամի, Լվո-
վի, Պոլսոյ, Հոտի, Նոր Զուլայի եւ Էջմիածնի կեդրոններու կարգին՝
ԺՔ. դարու կէսերուն Փարիզը կը հանդիսանայ հայկական տպագ-
րութեան փայլուն իրագործումներու կեդրոն՝ իր տպարաններէն
հրատարակուած հայերէն գիրքերու եւ պարբերաթերթերու ե՛ւ տը-
պագրական որակով ե՛ւ անոնց բովանդակութեան արժանիքներով:

Հայ պարբերական մամուլը ծնունդ առաւ 1794-ին Յարութիւն
Քահանայ Ծմաւոնեանի Ազդարարով (Մատրաս 1794-1796): Այդ կա-
րելոր ու բարի աւանդութիւնը արագօրէն իր ծլարձակումը ունեցաւ
հայկական գաղթօճախներու մէջ — Վենետիկ, Աստրախան, Պոլիս,
Իզմիր, Վիեննա, Փարիզ, Թիֆլիս, Թէրոօսիա, Մոսկուա, Գահիրէ,
եւ այլուր:

Ֆրանսայի տարածքին՝ Հայ պարբերական մամուլը առաջին
անգամ ինքզինք զգալի կը դարձնէ Փարիզի մէջ: 1855 թուականի
Յունուարին, Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան վարդապետ-
ներէն Գարրիէլ Վրդ. Այվազովսկի, աջակցութեամբը միաբանակից
Ամբրոսիոս Վրդ. Գալֆայեանի, ծնունդ կու տայ Ֆրանսահայ մա-
մուլին՝ հրատարակելով Մասեաց Աղաւնի ամսագիրը, զոր շորս տարի
(մինչեւ 1858-ի Դեկտեմբերը) կանոնաւորաբար լոյս ընծայելէ ետք
Փարիզի մէջ՝ խմբագիրը զայն կը տեղափոխէ Թէրոօսիա՝ իր ծննդա-
վայրը, ուր կը շարունակուի լոյս տեսնել 1860-1865: Թէեւ այս պատ-
կերագարդ եւ շքեղ ամսագիրին նպատակը հայ ընթերցողին ծանօ-
թացնել էր եւրոպական քաղաքակրթութեան, գիտութեան եւ ար-
ուեստներու նուաճումները, եւ փոխադարձաբար ֆրանսերէն բաժի-
նով՝ Հայ մշակոյթն ու հայոց պատմութիւնը Եւրոպայի ժողովուրդ-
ներուն, սակայն, իր կրօնա-բարոյական նկարագիրով՝ Մասեաց Ա-
ղաւնիի ծառայութիւնը կ'ըլլայ սահմանափակ եւ միակողմանի: Պահ-
պանողական իր բնոյթով՝ ան չուտով կը հակադրուի, իր լոյս ընծա-
յումէն կարճ ժամանակ անց հրատարակուած Ստեփան Ռսկանի Արե-
ւելք (1855-1856) եւ Ստեփանոս Նազարեանցի Հիւսիսափայլ (1858-
1864) հանդէսներուն, որոնք յառաջդիմական ու նոր գաղափարներու
լահակիրներն էին իրենց ժամանակին:

Մասեաց Աղաւնիի լոյս ընծայուածն Հազիւ վեց ամիս անց, 1855 թուականի Յուլիսի 1 թուակիր, լոյս կը տեսնէ Արեւելի կիսամսեայ Հանդէսը Ստեփան Ոսկանի խմբագրութեամբ⁽¹¹⁾:

Արեւելիի հրատարակութիւնը ուշագրաւ երեւոյթ էր: «Դա առաջին Հայ ազատ խօսքն էր Եւրոպայում եւ անդրանիկ ազատամիտ պարբերականը մեր իրականութեան մէջ»⁽¹²⁾: Այս պատճառով ալ թէ՛ Մասեաց Աղաւնին եւ թէ՛ ալ դասական ու պահպանողական պարբերական հրատարակութիւնները եւ շրջանակները չհանդուրժեցին ըստեփան Ոսկանի եւ իր կիսամսեայի ազատախոհ ու լուսամիտ գաղափարներուն: Բանաւոր թէ գրաւոր յարձակումներուն՝ բուն եղաւ Հակադարձութիւնը Ստեփան Ոսկանի, նախ՝ Արեւելիի էջերէն, ապա, աւելի ուշ, նոյնպէս իր կողմէ խմբագրուած Արեւմուտի Հանդէսի (1859, 1864-1865) էջերէն, միշտ Հայ ժողովուրդի գերագոյն շահերու պաշտպանի դերով:

Արեւելի կիսամսեայ Հանդէսը, ըստ մատենագիտական Հաստատումներու, լոյս տեսած է 14 թիւ, 1855 թուականի Յուլիսի 1-էն մինչեւ 1856-ի Յունուար 15-ը. ապա դադրած է կամ ալ՝ դադրեցուած:

Յարզ ընդունուած եւ հրապարակուած ընդհանուր տեսակէտը այս է: Բազմաթիւ մատենագիտական ուսումնասիրութիւններ, ըստեփան Ոսկանի կենսագիրներ եւ Հայ պարբերական մամուլով զբաղող բանասէրներ այս նոյն մատենագիտական մանրամասնութիւնները կը հաղորդեն եւ կամ կը կրկնեն:

Ստեփան Ոսկան, առանձին գրքոյկով եւ Արեւելիի զանազան Համարներով, յաճախ սուր քննդատութեան ենթարկած է ազգային բազմապիսի թերութիւններ: Շատեր, յաճախ հանգամանաւոր անձնաւորութիւններ, անհանգստացած են անոր քննադատի Հատու սրբներէն: Ինչպէս Հրանտ Ասատուր կը վկայէ՝ «Ոսկան քննադատող եւ խիստ լեզու մը գործածած է: ... Ոսկանի յախուռն ոճը պատճառ եղած է Արեւելիի դադարման»⁽¹³⁾:

1855 թուականի վերջերուն, արքունի վառօդապետ Պօղոս Ամիրա Տատեան, որ Փարիզ կը գտնուէր, այցելութիւն մը կու տայ Փարիզի Արքեպիսկոպոս Մ. Տ. Օկրուտի: Գարբիէլ Վրդ. Այվազովսկի, իրր թարգման, կ'ընկերակցի Պօղոս Ամիրայի: Խօսակցութեան միջոցին՝ Տատեան Ամիրա կը յայտարարէ, թէ Հայոց Եկեղեցին չեքձուածող չէ, ինչպէս որ այդ օրերուն Կաթողիկէ շրջանակներ կ'ամբաստանէին զայն եւ թէ Հայոց Առաքելական Եկեղեցին դաւանարանական հիմնական տարբերութիւն չունի Կաթողիկէ Եկեղեցիէն: Ապա, նոյն այս տեսակէտը, յաւելեալ մանրամասնութիւններով, լոյս

կ'ընծայուի ֆրանսերէն գրքոյկով մը, թէ եւ Տատեան Պօղոս Ամիրա-
յի անունով, սակայն չատ հաւանարար՝ Գաբրիէլ Վրդ. Այվազովսկիի
գրիչէն ելած:

Այս գրքոյկին ու ընդհանրապէս Հայ Եկեղեցին դիմափոխող
այս երեւոյթին դէմ կը ծաւալին ընդհանուր բողոք եւ զայրոյթ մին-
չեւ Պօլիս եւ այլուր:

Արեւելի իր ԺԱ. թիւէն (1 Դեկտեմբեր 1855) սկսեալ կ'անդրա-
դանայ այս երեւոյթին: Այս թիւին մէջ, Ս. Ոսկանեան ստորագրու-
թիւնը կրող յօդուածով մը Արեւելի խմբագիրը կը յայտնէ, թէ «քանի
մը ամիս կայ Վաստապետ Տատեան Պօղոս ամիրան պատիկ տետրակ
մէջ հրատարակեր ֆրանսերէն», եւ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ Արեւելի
ցարդ լուռ մնաց ի զարմանս շատերու: Բայց այժմ երբ Փարիզի մին-
չեւ անգամ ամենէն ազդեցիկ թերթերէն Իւնիվերն ալ ամբաստանու-
թեան աթոռին կը նստեցնէ հայերը՝ Արեւելի խմբագիրը, մինչ այդ
լուռ մնալու իր յարգելի պատճառները թուելէ ետք, կը պոռթկայ.
«Ա՛յ հիմա լուռ թիւն պահել չ'ըլլար. հայ եկեղեցին պատիւը յայտ-
նապէս կ'անարգուի, եւ այս պատիւը պահել ու պաշտպանելը ամէն
հայու պարտքն է ներքին եւ արտաքին թշնամիներու դէմ»⁽¹⁴⁾:

Յաջորդող ԺԳ. եւ ԺԴ. թիւերով՝ Արեւելի կ'արձագանգէ այս
ուղղութեամբ Պօլիսէն եւ այլ քաղաքներէ ստացուած բողոքներու:
ԺԳ. համարի առաջին էջին, Ս. Ո. ստորագրութեամբ, հանդէսին
խմբագիրը կը յայտնէ. «Արեւելիին առաջիկայ թիւը տպելու ժամա-
նակ բազմաթիւ բողոքներ կ'ընդունինք թէ՛ Պօլիսէն եւ թէ՛ ուրիշ քա-
ղաքներէ Տատեան մեծապատիւ Պօղոս ամիրային տետրակին դէմ: Այս
բողոքներէ ամենէն նշանաւորը Պօլիսէ եկածն է՝ զոր հետագայ թիւին
մէջ կը հրատարակենք յօժար սրտիւ. վասն զի կ'իմանանք ստոյգ ազ-
րիւրէ որ այս բողոքները ստորագրողներուն թիւը ահագին բազմու-
թեան մը կը հասնի»⁽¹⁵⁾:

Արեւելիի ԺԴ. թիւին առաջին էջերը յատկացուած են կրկին
այս երեւոյթին եւ այդ առիթով ստացուած բողոքագիրներու⁽¹⁶⁾:

Ուրեմն այս մթնոլորտին մէջ է որ բարոյական եւ նիւթական
ճնշումներ ի գործ կը դրուին, եւ 1856 թուականի սկիզբին Ստեփան
Ոսկանի Արեւելի հանդէսը կը դադրի լոյս տեսնելէ: Ինչո՞ւն՝ վերի-
վերոյ ծանօթ է: Գաբրիէլ Վրդ. Այվազովսկիի անտեղի եւ չարամիտ
մեղադրանքներն ու հալածանքները, խումբ մը ազգայիններու՝ որոնք
նիւթապէս ալ օգտակար կը հանդիսանային հանդէսի հրատարակու-
թեան՝ վերապահութիւնն ու նոյնիսկ երբեմն բացայայտ հակառա-
կութիւնը, ինչպէս է պարագան թրքական ղեսպանատան թարգման-
ներէն Յակոբ էֆէնտի Կրճիկեանի, տպարանատէր ձանիկ Արամեանի
վրայ բանեցուած ճնշումները, եւ հեռաւոր ոստանի մը մէջ հայերէն

թերթ հրատարակելու եւ զայն հայահոծ կեդրոններ առաքելու գործնական դժուարութիւնները⁽¹⁷⁾ վերջապէս կը յաջողին զգետնել Արեւելքը:

Սակայն, ճիշդ ե՞րբ, ո՞ր թուականին եւ ո՞ր թիւով դադրած է Արեւելքը: Փորձենք պատասխանել այս հարցումներուն՝ ընդհանուր եւ արագ ակնարկով մը ներկայացնելէ ետք մատչելի մատենագիտական տուեալները:

Ստեփան Ոսկանի Արեւմուտք հանդէսի լոյս ընծայումին առիթով Պոլսոյ Մասիսը ընդարձակ յօդուածով մը կը յարձակի հանդէսին ու անոր խմբագիրին վրայ, թուելով Արեւելքի եւ Արեւմուտքի հրատարակութեանց առընչուած մանրամասնութիւններ⁽¹⁸⁾: Ապա, Պաշատուր Պ. Միսաքեան, նոյն Մասիսին մէջ լոյս ընծայուած յօդուածաշարքով մը⁽¹⁹⁾, բուռն քննադատութեան կ'ենթարկէ Ոսկանն ու իր աշխարհահայեացքը: Միսաքեան Արեւելքի մասին կը հայթայթէ կարգ մը տեղեկութիւններ ու կը կատարէ սուր քննադատութիւն: «Այսօրուան Արեւմուտքին տեղն, — կը գրէ ան, — երեք տարի առաջ Արեւելք մը կ'ելար, որ ծալքովն ու շրջանակաւ միայն ետքինէն կը տարբերէր, այլ գրողը նոյն, լեզուն նոյն, (ան)հատութիւնը նոյն, եւ վախճանը նոյն էր. այսինքն, ելած օրն ունայնութիւն, վաղուան օրը ոչնչութիւն:

«Պեղճ շարագիրը մինչեւ տասնըչորս թիւ հանելը նահատակ եւ մարտիրոս եղաւ, եւ անկէ անդին երթալու ճարը չի մնաց: ... Հազիւ վերջին թիւը լցեր էր լցած ըլլալու համար: Այլ յաջորդ թուոյն դիմացը տիեզերք քար կարեցան: Ինք նիւթ չգտաւ, եւ այն տասնըչորս թիւերուն մէջ ալ հայն ստկի մը հանճար եւ ստկի մը օգուտ չիտեսաւ. վասնզի հեղինակն արապերէն մը կը խօսէր, որ ինք ալ չէր իմանար»⁽²⁰⁾:

Անշուշտ որ Պաշատուր Միսաքեանի դատումներն ու տեսակէտները առարկայական ու շահեկան չեն⁽²¹⁾: Եահեկան են մատենագիտական իր տեղեկութիւնները միայն, թէկուզ՝ մասնակի: Ահա թէ ինչո՞ւ կ'արժէ մէջբերել կարգ մը հատուածներ եւս. «Ո՞վ եղած կ'ըլլայ Արեւելքին խափանողը: ... — Արեւելքի գրիչը նախ, օրինաց պահանջած պայմաններուն անփոյթ ըլլալով, եւ երկրորդ, ըստ իր ըսածին իր ուսոյններն իր տպագրիչը որսալով: Վասն զի ինքն առաջուց իր տպագրիչին հետ ամմէն բան առանց ընդդիմութեան տպելու օրինաւոր պայմանագրութիւն ըրած չըլլալուն, օր մըն ալ իր մատուցած մէկ յօդուածին համար տպագրիչն «Մտատանկ բան չեմ կրնար տպել» ըսեր լմնցուցեր է: Ինք ալ կամ յօդուածը փոխելու կամ ուրիշ ատենի սպասելու տեղը, տպագրիչին հետ կոտուր սրղողեր դացեր, ա'լ անկէ ետեւ ուրիշ յօդուած չէ տպեր: Ահա՛ Արեւելքին խափանումը...»⁽²²⁾:

Ուրեմն՝ այսպէս. Արեւելի 14-րդ թիւով խափանումի պատմութիւնը կը շարունակուի 19-րդ դարու մինչեւ վերջը եւ նոյն ձեւով ալ կը փոխանցուի 20-րդ դար եւ կը գոյատեւէ մինչեւ այսօր:

Հայ պարբերական մամուլի առաջին պատմաբանները ընդհանրապէս կը կրկնեն Վիքթոր Լանկլուայի այս ուղղութեամբ գրած ժխտտողերը: Արդարեւ՝ անդրադառնալով Սսկանի գոյգ թերթերուն, կը գրէ անիկա. «Նրկու թերթեր՝ որոնք, հակառակ ճարտարօրէն խմբագրուած Պր. Սսկանեանէ, ունեցան կարճատեւ գոյութիւն. Արեւելի լրջս տեսած 1855-ին, եւ Արեւմուտի՝ հիմնուած 1859-ին»⁽²³⁾: Դրժ-րախտարար, Վիքթոր Լանկլուա չի ճշդեր «կարճատեւ գոյութիւն»ի տեւողութիւնը:

Վերոյիշեալ վկայութենէն շուրջ երեսուն տարի ետք՝ Վիեննայի Միթիթարեան միաբաններէն Գրիգորիս Վրդ. Գալէմբեարեան կը յայտնէ. «1856 Յունը. 15ին թերթին 14րդ թիւն վերջինն եղաւ, ի սակաւութենէ բաժանորդաց, կամ ի հնարից հակառակորդաց, եւ կամ ինչպէս կ'երեւայ՝ առ ի չգոյէ նիւթոյ»⁽²⁴⁾:

Գալէմբեարեանի վկայութենէն քանի մը տարի անց՝ այս անգամ Գարեգին Լեւոնեանն է որ կ'անդրադառնայ նոյն հարցին եւ կը գրէ. «Արեւելքը հազիւ 6 ամիսն անցկացրեց եւ 1856 թ. յունուարի 15-ին 14-րդ համարը վերջինն եղաւ»⁽²⁵⁾:

Քսաներորդ դարու սկիզբին՝ Լէօ եւ ուրիշներ նոյն այս մարբամասնութիւնները կը կրկնեն:

Լէօ Ստեփան Սսկանի ջերմ համակիր, մանրամասնօրէն կը թուէ Տատեան Պօղոս Ամիրայի եւ Գաբրիէլ Այվազովսկիի կողմէ ծաւալած պայքարը եւ գործադրուած ճնշումները ընդդէմ Ստեփան Սսկանի եւ Արեւելի, եւ այս վերջնոյն հրատարակութենէ դազրիլը կը պատկերացնէ այսպէս. «Սսկանը չէ ընկճուում. նա տեղի է տալիս ոյժին, դադարեցնում է «Արեւելք»ը, որպէս զի ոչ մի գիջողութիւն արած չը լինի իր ազդեցիկ հակառակորդներին: 1856 թուի յունուարի 15-ին հրատարակուած «Արեւելք»ի 14-րդ համարը վերջինն էր: Բոնութեան եւ ապօրինութեան գոհ դարձած Սսկանը ստիպուած է լռել, գոնէ առ ժամանակ»⁽²⁶⁾:

Հրանա Ասատուրի վկայութիւնն ալ տարբեր չէ: Ան կը գրէ. «Սսկան 15-րդ թիւին համար՝ որ 1856 Փետրուար 1-ին պիտի հրատարակուէր՝ պատրաստած է եղեր բուն յօդուած մը այդ խնդրին աթիւ, սակայն Այվազովսկի լսելով տպարանէն թէ այդպիսի յօդուած մը գրած է Սսկան, կը դիմէ Կրճիկեան Յակօր էֆէնտի որ նամակ մը գրելով կը պահանջէ Սսկանէն որ իր գրելակերպը փոխէ. խմբա-

գիրը չի հաւանիր․ այն ատեն՝ Յակոբ էֆէնտի ճանիկ Արամեանը կը կանչէ եւ կ'ըսէ անոր որ չհրատարակէ այն յօդուածը։ Այս պայմաններուն մէջ կը դադրի «Արեւելիք»․․․»⁽²⁷⁾։

Վահան Զարդարեան իր շատ ծանօթ Յիշատակարանին մէջ կու տայ մատենագիտական նոյն ծանօթութիւնը․ «Արեւելիք 14 թիւ հրատարակուելէն վերջ 1856-ին դադրած է»⁽²⁸⁾։

Պիտի չուզեմ նմանօրինակ բոլոր վկայութիւնները մէջբերել։ Պիտի բաւականանամ մեզի ժամանակակից կշիռ ունեցող երկու պարբերներու յիշատակումով, որպէս ապացոյց շարունակուող նոյն աւանդութեան։

Առաջինը՝ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը, որ կը գոհանայ նշելով ընդհանուր թուականներ․ «ԱՐԵՒԵԼՔ», կիսամսեայ հանդէս։ Հրատարակուել է 1855-56-ին, Փարիզում։ Ռմբագիր՝ Ս. Ոսկանեան»⁽²⁹⁾։

Երկրորդը՝ Արեւելիք հանդէսի մատենագիտութիւնը, որ գիտական մեթոտով պատրաստուած է, ո'չ միայն կը վկայէ անոր 14 թիւերու մասին, այլեւ կու տայ անոնց բովանդակութեան մանրամասնեալ մատենագիտական ծանօթագրութիւնները։ Հատորին սկիզբը, աշխատասիրողներէն՝ Միքայէլ Յակոբեան, ունի ընդարձակ յառաջարան մը՝ «Ստեփան Ոսկանեանը եւ իր հանդէսները» խորագրեալ, որուն մէջ, անդրադառնալով նոյն հարցին, ան կը յայտնէ․ «Իրար յաջորդող հետապնդումների ու հալածանքների հետեւանքով «Արեւելիք»ը կարճատեւ կեանք ունեցաւ։ Յաջողուեց հրատարակել միայն 14 համար, իսկ հերթական 15-րդ համարը, թէեւ պատրաստ լոյս ընծայման՝ չտպագրուեց»⁽³⁰⁾։

Կատարուած մէջբերումներն ու յիշատակուած աղբիւրները ճիշդ է որ քիչ մը երկար եղան։ Սակայն, անոնք կու տան գրեթէ ամբողջական պատկերացումը Արեւելիք հանդէսի լոյս ընծայման, տեսողութեան եւ դադարման պարագաներուն։

Ինչպէս նշմարելի է՝ Արեւելիքի լոյս ընծայուած թիւերուն շուրջ ո'չ մէկ տարբերութիւն կամ տարակարծութիւն կը յայտնաբերուի մատենագէտներու եւ բանասէրներու տեսակէտներուն մէջ։ Բոլոր վկայութիւններն ալ լոյսին եկած 14 թիւի մասին են։

Որքանո՞վ ճշմարտութեան կը համապատասխանեն այս վկայութիւնները։ Արդեօք չկա՞ն այլ տեսակէտներ եւ վկայութիւններ։

Գարեգին Լեւոնեան, որուն վկայութիւնը, ինչպէս տեսանք, տարբեր չէ միւսներէն, իր նոյն աշխատասիրութեան «Լրացումն» յաւելուածական բաժինին մէջ կը հաղորդէ խիստ շահեկան հակիրճ տեղեկութիւն մը․ «Արեւելիք, Փարիզու հանդէս կիսամսեայ տեսեց մինչեւ 1856 թ. փետրուարի 1-ը»⁽³¹⁾։ Այսքան միայն։ Այլ մանրա-

մասնութիւններ չկան: Մանօթ 14-րդ թիւին թուականն է Յունուար 15: Գ. Լեւոնեան արդեօ՞ք կ'ակնարկէ 15-րդ թիւի մը գոյութեան:

Գրող եւ գրականագէտ Վահէ Օշականն ալ ունի հետաքրքրական ու միաժամանակ զարմանք պատճառող յայտնութիւններ յօդուածաշարքի մը մէջ, զոր խորագրած է «19րդ դարու գրական պատմութեան շուրջ»⁽³²⁾: Վահէ Օշականի թիրախը Ազապի վէպի ու հայատառ թրքերէնով բազմաթիւ հրատարակութիւններու հեղինակ Յովսէփ Վարդանեանն է⁽³³⁾: Վահէ Օշական կ'ընէ չնայխարհիկ գիւտ մը, երբ կը գրէ. «Հայ-թուրք գրական կապերու տեսակէտէն ամենէն հետաքրքրականը իր բանավէճն էր Փարիզ հրատարակուող Արեւելի պարբերաթերթի խմբագիր Ստեփան Ոսկանի հետ որ բուն յօդուածով մը յարձակեր էր հայատառ-թրքերէն թերթերու, գիրքերու թարգմանութեանց ու այլ գրականութեանց բազմաւառու վրայ... (Օ. Թիւսիւզեան, «Հայատառ թրքերէն հրատարակութեանց մասին», Արեւելի, 1886, թիւ 15)»⁽³⁴⁾:

Վարդան Փաշայի պատասխանը, թէ «հայերը պարտաւոր են իրենց մայրենի լեզուին կողքին սորվիլ նաեւ լեզուն երկրին որուն հպատակներն են, մանաւանդ որ այս երկիրը, Թուրքիան, մեզի՝ հայերու հանդէպ՝ ազնիւ, հայրական, բարեհաճ եւ գորովալից ցոյց տուած է ինքզինք», Վահէ Օշական կը նկատէ «ապշեցուցիչ եւ ընդժգեցուցիչ խօսքեր հայ մտաւորականի մը բերնէն 1880-ական թուականներուն...»⁽³⁵⁾:

Վահէ Օշական, երեւակայութեան ուժ տուած, հետաքրքրականօրէն կը շարունակէ զարգացնել իր պատմութիւնն ու ըսելիքները: Սակայն, այստեղ, հիմնականին մէջ, Արեւելիի հետ առընչուածութիւնն է որ կ'իյնայ հետաքրքրութեանը ծիրին մէջ այս ուսումնասիրութեան:

Շատ հաւանական է որ Վահէ Օշական կ'ակնարկէ Արեւելի հանդէսի 15-րդ թիւին: Սակայն, մէկ բան յստակ է, թէ ան չէր կրնար լոյս տեսած ըլլալ 1880-ին, մանաւանդ որ Ստեփան Ոսկան 1867 թուականէն ետք ո՛չ մէկ առընչութիւն ունեցած է հայկական մամուլին եւ ընդհանրապէս հայ կեանքին հետ:

Ուրիշ մատնանշում մը. Վահէ Օշական կ'անդրադառնայ բանավէճի մը՝ ընդմէջ Վարդան Փաշայի եւ Ստեփան Ոսկանի եւ իբր ազբիր կը յիշատակէ Օ. Թիւսիւզեանի⁽³⁶⁾ յօդուածը, որ ըստ Վահէ Օշականի՝ լոյս ընծայուած է Ոսկանի Արեւելի հանդէսի 15-րդ թիւով: Եթէ խօսքը կը վերաբերի Օ. Թիւսիւզեանի եւ Վարդան Փաշայի միջեւ տեղի ունեցած բանավէճի մը, հարցը կը տարբերի: Օ. (Յովհաննէս) Թիւսիւզեանը, ինչպէս Տիգրան Փէշտիմալճեանը եւ Յ. Փիրիմեանը,

Արեւելի երիտասարդ աշխատակիցներն են, որոնք լոյսի քաղաք Փարիզի մէջ իրենց համալսարանական ուսման հետամուտ են 1850-ական թուականներուն:

Եթէ պահ մը խորհինք, թէ տպագրական սխալի մը հետեւանքով Արեւելի 15-րդ թիւին հրատարակութիւնը 1856-էն տեղափոխուած է 1886, ինչ որ հաւանական է եւ յաճախ պատահական՝ առօրեայ մամուլին եւ լուրջ հրատարակութիւններուն մէջ իսկ, ապա ինչպէ՞ս բացատրել Վահէ Օշականի «ապշանքն» ու «ընդվզումը», երբ Վարդան Փաշայի վերագրուող խօսքերը կը նկատէ «ապշեցուցիչ եւ ընդվզեցուցիչ խօսքեր հայ մտաւորականի մը բերնէն 1880-ական թուականներուն...»: Յոյց տալու համար Վահէ Օշականի հաստատումին անճշգուծութիւնը՝ կ'արժէ պարզապէս յիշեցնել, թէ 1880-ական թուականներուն՝ ըստ Օշականի յայտարարութիւն կատարած Վարդան ոչ եւս էր 1879 թուականի Մարտ 29-էն ի վեր:

Վահէ Օշական անձնապէս տեսած է Արեւելի 15-րդ թիւը, զոր կը յիշատակէ: Կարելի չէ հաստատական պատասխան տալ: Իսկապէս ծանօթ է Վարդան Փաշայի հրատարակադրական, գրական ու հասարակական վիթխարի աշխատանքին: Տարակուսելի է նաեւ այս մէկը: Ծանօթ է Օ. Թիւյսիւզեանին, զոր կը շփոթէ Ստեփան Ոսկանի հետ: Օ. Թիւյսիւզեանի վերագրուած յօդուածն ու անոր աղբիւրը նոյնքան կասկածելի են: Եթէ Վահէ Օշական ուրիշ աղբիւրէ կամ աղբիւրներէ օգտուած է եւ կատարած իր մէջբերումները՝ այս պարագան ալ կը մնայ անորոշ, քանի որ այդ ուղղութեամբ ո'չ մէկ յիշատակութիւն կայ:

Ի՞նչ բանի վրայ հիմնուած Գ. Լեւոնեան եւ Վ. Օշական կը յիշատակեն Արեւելի 15-րդ թիւ մը: Արդարեւ, կա՞յ այդպիսի թիւ մը, երբ մանաւանդ իր ատենին մինչեւ անգամ այդ հանդէսը հրատարակող ծանօթ տպարանատէր եւ տպագրիչ ձանիկ Արամեան 1860 թուականին մամուլին տրուած «Մանաւոր Յայտարարութիւն»ով մը հանրութեան սեփականութիւնը կը դարձնէ հետեւեալը. «Մեր տպարանէն ելած Արեւմուտք անուն թերթի Շարագրին հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն չունէինք տարիներէն ի վեր, ուստի եւ ոչ անոր սկզբանց հետեւող կամ անոր գրութեանց հաւանող էինք: Ընկերութիւն մի առաջարկած էր մեզի՝ տպել այս թերթը, ուր ո'չ քաղաքական եւ ո'չ կրօնական նիւթերու վրայ պիտի խօսվէր, եւ ձեռագիրները քննութեան տակ իյնալէն յետոյ պիտի յանձնվէին մեզ: Յիշեալ Ընկերութեան վրայ վստահելով ստորագրութիւն տուած էինք տարի մը շարունակելու համար այն թերթի տպագրութիւնը»:

Ապա, ձանիկ Արամեան կը յայտնէ իր զժգոհութիւնը որ այս պայմանները չեն յարգուած եւ թէ ինք քանիցս բողոքած է առ որ անկ

է, եւ թէ պատրաստ չէ Արեւմուտքի տպագրութիւնը շարունակելու: Սակայն, այս բոլորին մէջ, մեզ հետաքրքրողը Արեւելի հետ առնչուող բաժինն է: Ճանիկ Արամեան «Մասնաւոր Յայտարարութիւն»ի մէջ տեղ մը կ'արձանագրէ. «Հրապարակաւ ծանուցանեմք Արգոյ հասարակութեան որ ո'չ միայն Արեւմուտքի յօդուածները մեր սկզբանց դէմ էր, այլեւ ատենով՝ Արեւելի անուն հանդէսի ժե. թերթը չտպագրուի մասնաւոր պատճառ եղանք, ազաչելով մեծապատիւ Յակոբ Էֆէնտիյին, որ նամակ մի գրէ առ Շարագիրն ու կերպիւ իմն արգելէ գայն»⁽³⁷⁾:

Ուրեմն, Արեւելի տպագրիչն անգամ, նոյն տարիներուն, մամուլի միջոցով շատ յստակօրէն կը յայտնէ թէ հանդէսի 15-րդ թիւը չէ տպուած, քանի որ ինք դէմ է եղած տպուելուն:

Սակայն, այս բոլորէն հետք, ինչպէ՞ս բացատրել գոյութիւնը Արեւելի 15-րդ թիւին, նոյն չափերով, նոյն տառատեսակներով, նոյն խմբագիրով, նոյն յօդուածագիրներով եւ լոյս ընծայուած... նոյն տպարանէն⁽³⁸⁾: Թուականը՝ 1 Փետրուար 1856: Բովանդակութիւնը. «Տատեան Պօղոս Ամիրայի տետրակը եւ Իւնիվերը», ստորագրուած՝ Կ. Ա., «Թէօֆիլ Կօթիչ եւ իր Կոստանդնուպոլիս անուն գիրքը», անստորագիր, «Լեղակաճառին բուսական աշխարհագրութիւնը», յօդուածագիր՝ Օ. Թիւսիւզեան, «Այլեւայլք», անստորագիր, եւ «Յետին Ապենսերաժ», հեղինակ՝ Շաթօպրիան:

Ինչպէս կը տեսնուի ներկայացուած բովանդակութենէն, յիշատակուած առաջին յօդուածը այն է որ դուռ բացած է հանդէսին փակումին հետ առնչուած դէպքերուն: Հետաքրքրական է նշել, թէ Տատեան Պօղոս Ամիրայի տետրակին դէմ գրուած յօդուածը ստորագրուած է Կ. Ա.: Մինչ այդ, Արեւելի նախորդ 14 թիւերուն մէջ Ստեփան Ոսկանի օգտագործած ծածկանունները եղած են՝ Հարմա, Հրանտ, Վ. Մ., Ա. Գ., * * * եւ Վահէ: Լեզուէն, ոճէն, բառամթերքէն դատելով՝ ո'չ մէկ կասկած որ Կ. Ա. ստորագրութիւնը կը պատկանի Ստեփան Ոսկանի: Յօդուածը կը գրուէ թերթին առաջին 12 էջերը (32-ի վրայ), բան մը որ կը շեշտէ անոր զգեցած կարեւորութիւնը: Երկրորդ յօդուածը ինքզինք կը բացատրէ: Միայն նշելու է, թէ յօդուածագիրը ճիշդ ըրած է գիրքին մէջ պոլսահայերու մասին եղած ակնարկութիւններուն անդրադառնալ: Օ. Թիւսիւզեանի ստորագրութիւնը կրող «երկրագործական» յօդուածին 4-րդ «Լեղակաճառին բուսական աշխարհագրութիւնը» եւ 5-րդ «Լեղակին փաճառականութիւնը կամ առեւտրական գիտելիքները» գլուխները կը շարունակուին: «Այլեւայլք»ին մէջ հայոց աննպաստ կարգ մը արտայայտու-

թիւններու (կատարուած Փարիզի թերթերէն) կը պատասխանէ Արեւելք: Իսկ վերջինը՝ Շաթուրիանի համանուն վէպին թարգմանութեան շարունակութիւնն է, որ սկսած է 11-րդ թիւէն:

Հոս կ'արժէ քիչ մը յամենայ 15-րդ թիւի առաջին յօդուածին վրայ, քանի որ անոր բովանդակութիւնն է որ հիմնական պատճառը կ'ըլլայ հանդէսի հրատարակութեան խափանումին:

Յօդուածը կը սկսի այսպէս. «Բարական լրագիր մը, Իւնիվերսնուն, 1855, Դեկտեմբեր 12 թիւի մէջ, Տատեան Պօղոս ամիրային Ֆրանսերէն գիրքը յիշելէ եւ քննելէ ետեւ կը յաւելուր թէ՛ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ իրաւունքները անհիմն կամ սուտ են եւ արժէք մը չունին, թէ՛ որչափ որ այս եկեղեցին չի հնազանդի եւ բարին հպատակ չըլլայ հերձեալ է միշտ եւ այլափառ... Այս յօդուածը հրատարակուելէ մինչեւ հիմա գրեթէ երեք ամիս ու կէս եղաւ, եւ դեռ այսօր, այս վայրկեանի մէջ պատասխան մը չեղաւ ո՛չ ազնիւ ամիրային եւ ո՛չ իր աստուածարան թարգմանի[ն] կողմէ⁽³⁹⁾»:

Ապա, Ստեփան Ռսկան շատ բուն կերպով կը յարձակի Տատեան Պօղոս Ամիրայի, «աստուածարան թարգման» Գարրիէլ Այվազովսկիի, Գէորգ Հիւրմիւզեան Արքահօր եւ բոլոր անոնց վրայ, որոնք պարզամտօրէն կը փորձեն, մեղմելու եւ դիմակալելու համար կաթողիկէ եկեղեցւոյ ամբաստանութիւններն ու մեղադրանքները, Հայոց եկեղեցին ներկայացնել այնպէս՝ իբրեւ թէ ան ոչ մէկ տարբերութիւն ունի Հռովմի եկեղեցիէն:

Ստեփան Ռսկան սրտցաւօրէն կը գրէ.

«Այս առջի անգամ չ'է որ մեր թշուառ ազգը այսպիսի կրօնական կռիւններու կը զոհուի եւ ահարկու վտանգներու կամ կորուստի եզրը հասեալ՝ դեռ աչքը ուրիշ տեղ է, եւ միտքը, իրմէ հեռու, ուրիշ ազանդներու մէջ կ'երերայ: ... Փամանակը եկաւ, որ այս ամենը դադրի եւ ազգը զգայ թէ ի կորուստ կ'ընթանայ այս քայլով եւ կրօնամոլ առաջնորդներով: ... Մինչեւ ե՞րբ տատամսեալ պիտի թափառի երբեմն բոքի կողմը հակելով եւ երբեմն բոքի շաւղին հետեւելով... Ա՛հ, յոյները ազգութիւն եւ ազատութիւն գտան, Վալաքները, Մոլտանները ազատութիւն եւ ազգութիւն պիտի գտնան, անոնք գիրքեր եւ յիշատագիրքեր կը հրատարակեն Բարիզի մէջ եւ մենք տակաւին, նոյն մայրաքաղաքին մէջ, կրօնական խնդիրներ կը յուզենք: Արդարե՛ւ այս աններելի մատնութիւն մ'է եւ Արեւելքը ա՛յլ չի կրնար լռել ու ներել...»⁽⁴⁰⁾:

Բունն է ո՞՞ր Ստեփան Ռսկանի: Անխնայ: Հաւանական է որ յօդուածը եւ հետեւաբար Արեւելքի հերթական թիւը լոյս չտեսած՝ անոր բովանդակութեան իրազեկ դարձած ըլլան կարգ մը անձեր:

Զմտունանք որ Գարրիէլ Այվազովսկիի Մասնաց Աղաւնին լոյս կ'ըն-
ծայուէր նոյն տպարանէն. նկատի ունենալու է նաեւ տպարանատի-
րոջ՝ Ճանիկ Արամեանի դիրքորոշումը, որ ծանօթ է արդէն:

Ուշադրութեան արժանի պարագայ մըն է հետեւեալ մանրա-
մասնութիւնը. Իւնիվերի յօդուածը լոյս տեսած է 1855-ի Դեկտեմբեր
12-ին: Շուրջ մէկուկէս ամիս ետք՝ 1 Փետրուար 1856 թուակիր Արե-
ւելքի 15-րդ թիւին մէջ լոյս ընծայուած յօդուածը կը յայտնէ, թէ Իւ-
նիվերի յօդուածին լոյս տեսնելուն «գրեթէ երեք ամիս ու կէս եղաւ»
եւ դեռ պատշաճ պատասխան մը չտրուեցաւ անոր: Այստեղէն կարելի
է հետեւցնել թէ Արեւելքի վերջին՝ 15-րդ թիւը լոյսին եկած ըլլալու
է 1856-ի Մարտի վերջերուն:

Ինչ որ ալ եղած ըլլան Արեւելքի հրատարակութեան կասեցու-
մին զրդապատճառները, որքան որ ալ համոզիչ ու անառարկելի թուին
ապացոյցները, ըստ որոնց Արեւելքի լոյս տեսած թիւերը 14 են, կայ
չօշափելի ապացոյցը, կայ հրատարակուած օրինակը 15-րդ թիւին,
որ իր լոյս ընծայումէն 138 տարի անց իրաւունք կը ստանայ իր գո-
յութիւնը հաստատելու եւ արդարօրէն մուտք գործելու հայ գրակա-
նութեան պատմութեան մէջ եւ տեղ գրաւելու հայ պարբերական մա-
մուլի նորագոյն մատենագիտական ցանկերուն վրայ:

Ժ. Դ.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ժամանակակից աղբիւրները Ոսկանի մահուան թուական կը նշեն Փետրուար
23-ը՝ բացի Իգմիրի *Արեւելեան Մամուլ*էն, որ կու տայ Փետրուար 22-ը:
Տես՝ *Արեւելեան Մամուլ*, ԼԱ. տարի, թիւ 6, Իգմիր, 1901, էջ 212: *Հայկա-
կան Սովետական Հանրագիտարանը*, որ ծանօթ դէմքերու պարագային սովո-
րաբար կը նշէ անոնց ծննդեան եւ մահուան թուականներուն օրը եւ ամիսը՝
Ստեփան Ոսկանի պարագային կը գոհանայ միայն տարեթիւերով՝ 1825-1901:
Տես՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 8, Երեւան, 1982, էջ
626:
2. Ռուբէն Որբերեան, «Ստեփան Ոսկան», *Մասիս*, Մ. տարի, թիւ 15, Պոլիս,
1901, էջ 228:
3. նոյն:
4. Մահարձանի բացման հանդիսութեան առիթով գրուած յօդուածի մը մէջ՝
այդ բարեկամներէն կը յիշուին Գալուստ Մարկոսեանը, Գ. Յ. Բարազեանը,
Գէորգ Պուպլին, որ աշակերտած է Ոսկանին, Յակոբ Ալփիարը եւ Ռոստով
Եփրեմը: Տես՝ Դուկաս Վարպետեան, «Ստեփան Ոսկանի դամբարանին առ-
ջիւ», *Մասիս*, ՄԱ. տարի, թիւ 17, Պոլիս, 1902, էջ 263:

5. Նոյն:

6. Ս. Ա. Շտիկեան, «Ստեփան Ռսկանի կեանքի ու գործունէութեան փարիզեան տարիները», *Պատմա-քանասիրական Հանդէս*, քի 1, Երեւան, 1974, էջ 133:
7. Երբ կ'իմացուի Ստեփան Ռսկանի մահուան յուրը՝ ընդհանրապէս հայ մամուլը լայն արձագանգ կը հանդիսանայ տասնեակ տարիներով մոռացութեան մատնուած մտաւորականին կորուստին: Պոլսոյ *Մասիս* կը հրատարակէ Ռսկանի աշակերտներէն Գէորգ Պուլլիի «Ստեփան Ռսկանի կեանքէն» եւ Ռուրէն Որբերեանի «Ստեփան Ռսկանը» գրութիւնները, որոնց համար տես՝ *Մասիս*, Ծ. տարի, քի 26, Պոլիս, 1901, էջ 406-409, եւ *Մասիս*, Ծ. տարի, քի 15, Պոլիս, 1901, էջ 225-228 յաջորդաբար: Նոյն բերքը նախապէս ալ անդրադարձած էր անոր մահուան: Տես՝ «Ստեփան Ռսկանի մահը», Ծ. տարի, քի 9, Պոլիս, 1901, էջ 144: Իր կարգին՝ ծանօթ պատմաբան Լեօն ալ Թիֆլիսի *Մուրճ*ին մէջ յոյս ընծայած է սխալ շեյի ուսումնասիրութիւն մը՝ բերքին յաջորդական երկու բիւերով, որոնց համար տես՝ Լեօ, «Գրական կորուստներ՝ Ստեփան Ռսկան», *Մուրճ*, քի 11, Թիֆլիս, 1901, էջ 118-132, եւ *Մուրճ*, քի 12, Թիֆլիս, 1901, էջ 146-176:

Սակայն երբ Ռսկանի մահուան առիթով հայ ժողովուրդն ու հասարակական մամուլը, բէկուզ ուշացումով, կը վճարեն իրենց յարգանքի ու գնահատանքի տուրքը՝ դժբախտաբար կը բարձրանան մէկ-երկու ձայներ վերջի-շեյով եւ վերջի-շեյեցեցով շուրջ կէտ դար մը առաջ պատահած բանավէճն ու բանակոխի մը, եւ անհաշտ ու էինախնդիր ռնով մը կը հետապնդեն բունատուր տրամադրութիւններ՝ Ռսկանի մահէն ետք իսկ: *Բազմավէպ*ն իր «Մահագոյժի բաժնին մէջ հակիրճ տողերով անդրադառնալով Ստեփան Ռսկանի մահուան՝ իր խօսքը կ'աւարտէ հետեւեալ ձեւով: «Հին հայ լրագրութեան տեղեակ անձինք անտարակոյս տակաւին չեն մոռցած թէ հանգուցեալը՝ երիտասարդ հասակին մէջ իր *Արեւելք* լրագրով *գրական սրիկայ* մը հանդիսանալու համար, որքան ճիշդ բափեր է»: Տես՝ *Բազմավէպ*, Կ. տարի, քի 4, Վննետիկ, 1901, կոնակի կողմ: Անշուշտ որ խոր ընդվզում կը յառաջացնեն այս տողերը եւ *Մուրճ*ը բուն կերպով կը հակադարձ անոնց: Տես՝ *Մուրճ*, ԺԳ. տարի, քի 4, Թիֆլիս, 1901, էջ 274-276:

8. Երբ 1866-ին Ստեփան Ռսկան վերջնականապէս կը դառնայ Փարիզէն եւ կը հաստատուի Իզմիր՝ կարճ ժամանակ մը կը ստանձնէ տեղւոյն Մեսրոպեան Վարժարանի տնօրէնի պաշտօնը: Սակայն շուտով կը հեռանայ այս պաշտօնէն: 1867-ին կը հիմնէ *La Réforme* ֆրանսերէն բերքը՝ «մեծանուն ջոջի մը պաշտպանութեան տակ», ինչպէս կը հաղորդէ Իզմիրի *Արեւելեան Մամուլ*ը Ռսկանի մահուան առիթով: Տես՝ *Արեւելեան Մամուլ*, ԼԱ. տարի, քի 6, Իզմիր, 1901, էջ 248: Ռսկան *La Réforme*-ը կը խմբագրէ 34 տարի՝ մինչեւ իր մահը: Այս բերքին մասին կը խօսին Ստեփան Ռսկանի գրքէտ բոլոր կենսագիրներն ալ՝ առանց, սակայն, զայն տեսած ըլլալու կամ ուսումնասիրելու: Հայրենի գրող, բանասէր ու մատենագէտ վաղամեռիկ Միքայէլ Յակոբեանի եւ ուրիշներու ճիգերն ու փնտոտումները այդ բերքին հաւաքածոն յայտնաբերելու՝ եղան ի գուր:

9. Ռսկանի մահուան առիթով, որպէս ուրախառիթ լուր, մէկէ աւելի ազդեցութիւններ կ'աւետեն, թէ «կ'ըսեն թէ Ստեփան Ռսկան թողած է իր եղբոր ղով կարգ մը ձեռագիրներ, որոնց մէջ 50-է աւելի անտիպ ոտանաւորներ կան եղբր»: Տես՝ Հրանտ Ասատուր, «Ստեփան Ռսկան», *Լոյս*, Նոր Երջան, քի 2, Պոլիս, 5 Յունուար 1908, էջ 63, կամ՝ ինչպէս կը գրէ *Արեւելեան Մամուլ*ը՝ «ի լրոյ կ'իմանանք, որ հանգուցեալը հայերէն գրուած էանի մը լրացած

գործերու ձեռագիրներ բողած է, այս յուրը գոհունակութիւն կ'պատճառէ ոչ միայն իր բարեկամներու շրջանակին՝ այլ նաեւ Ռսկանեանի արժանիքն գնահատողներուն»։ Տես՝ *Արեւելեան Մամուլ*, ԼԱ. տարի, թիւ 6, Իզմիր, 1901, էջ 249։

10. Ռսկանի մասին բոլոր գրողներն ալ կը կրկնեն նոյն բանը, թէ հայութենէն սրդողած՝ անիկա վարեց մեկուսացած կեանք մը եւ ընդհանրապէս գրեց ֆրանսերէն լեզուով 1867 բուականէն մինչեւ իր մահը, որ պատահեցաւ 1901-ին։ Ձեռն տրուելու բացատրութիւններ եւ «էէն»ին պատճառն ու պատճառները, եթէ նոյնիսկ կոտակի ըլլան անոնք։ Ռսկանի մահէն ետք, Իզմիրէն Պոլսոյ *Մասիս* յղուած գրութեան մը մէջ՝ յօդուածագիրը այս «էէն»ը կը նկատէ «խոշոր բերութիւն» մը եւ հարց կու տայ թէ «Ռսկան ինչո՞ւ էէն պահեց ազգին դէմ, եւ ի՞նչ էր այդ որ երեսուն տարիներ տեւեց՝ մինչեւ իր վերջին շունչը», ու կը հաստատէ թէ կրնայ ըլլալ որ «իրական ու շոշափելի պատճառներ գոյութիւն ունեցած ըլլան զինքը մեզմէ պաղեցնելու, ... [եւ] թէ մեր ազգայիններուն կողմէ անիրաւութիւններ եղած ըլլան իրեն»։ Սակայն իր կարգին՝ այս յօդուածագիրն ալ բացատրութիւն եւ լուսաբանութիւն չի տար այս մասին։ Տես՝ Դուկաս Վարպետեան, «Ստեփան Ռսկանի դամբանին առջեւ», *Մասիս*, ՄԱ. տարի, թիւ 17, Պոլիս, 1902, էջ 264։
11. Ժամանակակից քննութարանով խմբագիրին կը տրուի «շարագիր» անունը։
12. Մ. Ն. Յակոբեան եւ Ժ. Մ. Մերումեան, «*Արեւելք*» (1855-1856) եւ «*Արեւմուտք*» (1859, 1864-1865) *Հանդէսների անասացուած մատենագիտութիւն*, Երեւան, 1980, էջ 7։ Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Յակոբեան-Մերումեան։
13. Հրանտ Ասատուր, էջ 61։
14. Ս. Ռսկանեան, «Տատեան Պօղոս Ամիրային տետրակը եւ Իւնիվերը», *Արեւելք*, Ա. տարի, թիւ ԺԱ., Բարիզ, 1 Դեկտեմբեր 1855, էջ 325։
15. Տես՝ *Արեւելք*, Ա. տարի, թիւ ԺԳ., Բարիզ, 1 Յունուար 1856, էջ 385։
16. Տես՝ *Արեւելք*, Ա. տարի, թիւ ԺԴ., Բարիզ, 15 Յունուար 1856, էջ [417]-423։
17. Այս մասին Ստեփան Ռսկան ունի այս վկայութիւնը, թէ «Պոլիսի արգոյ ստորագրողներէ ոմանք կը գանգատին *Արեւելք*ը կանոնաւոր կերպով չ'ընդունելուն համար։ Արդարեւ օրինաւոր գանգատ. այլ եթէ գիտնային թէ որքան դժուար է հայրենիքէ ուրը հարիւր մղոն հեռու տեղէ ամէն քան շուտով կարգի դնել, աւելի ներողամիտ կ'ըլլային մեզ»։ Տես՝ *Արեւելք*, Ա. տարի, թիւ ԺԱ., Բարիզ, 1 Դեկտեմբեր 1855, էջ [321]։ «Արգոյ ստորագրողներ» բացատրութեամբ կ'ակնարկուի բաժանողներուն։
18. Տես՝ *Մասիս*, Ը. տարի, թիւ 387, 4. Պոլիս, 25 Յունիս 1859, էջ 3-4։
19. Խաչատուր Պ. Միսաքեան, «Արեւմուտք»՝ արձագանք Եւրոպայի լուսաւորութեան», *Մասիս*, Ը. տարի, թիւ 399, 4. Պոլիս, 17 Սեպտեմբեր 1859։ Նոյն, Ը. տարի, թիւ 401, 4. Պոլիս, 1 Հոկտեմբեր 1859։ Նոյն, Ը. տարի, թիւ 402, 4. Պոլիս, 8 Հոկտեմբեր 1859։ Նոյն, Ը. տարի, թիւ 404, 4. Պոլիս, 22 Հոկտեմբեր 1859։ Նոյն, Ը. տարի, թիւ 407, 4. Պոլիս, 12 Նոյեմբեր 1859։ Նոյն, Ը. տարի, թիւ 410, 4. Պոլիս, 3 Դեկտեմբեր 1859։
20. Տես՝ *Մասիս*, Ը. տարի, թիւ 404, 4. Պոլիս, 22 Հոկտեմբեր 1859, էջ 2։
21. Պարզ բաղդատութեան մը համար կ'արժէ մէջքերել կարծիքը Գրիգորիս Վրդ-Գալէմէքեանին, որ այդքան ալ չեմք չէ հանդէպ Ստեփան Ռսկանի, չըսելու համար թէ ան կը պատկանի Ռսկանը դատափետող խմբակին։ Ըստ Գալէմէքեանին՝ «Ս. Ռսկանեանի գրութիւնք կը ցուցնեն գրողին սուր միտքը, զգացմանց ազնուութիւնն ու դատողութեան անկեղծութիւնը, վի-

- ճական նարտար ճնւեր, եւ բաւական մաքուր աշխարհաբար»: Տես՝ Գրիգորիս
Վ. Գալէմբարեան, *Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան*, Վիեննա, 1893, էջ
191:
22. *Մատիս*, Ը. տարի, թիւ 404, Կ. Պոլիս, 22 Հոկտեմբեր 1859, էջ 2:
 23. Victor Langlois, «Les journaux chez les Arméniens», *Revue de l'Orient*, Nou-
velle série, tome quinzième, Paris, 1863, p. 270.
 24. Գալէմբարեան, էջ 57:
 25. Գ. Լեւոնեան, *Հայոց Պարբերական Մամուլը*, Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 159:
 26. Լեւոն, էջ 129:
 27. Հրանտ Ասատուր, էջ 61:
 28. Վ. Գ. Զարդարեան, *Յիշատակարան*, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 146:
 29. *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 2, Երևան, 1976, էջ 37:
 30. Յակոբեան-Մերուինեան, էջ 7:
 31. Լեւոնեան, «Լրացումն», էջ [ա]:
 32. Վահէ Օշական, «19-րդ դարու գրական պատմութեան շուրջ», *Ազգակ*, Պէյ-
րուս, 9 Ապրիլ 1986, էջ 4:
 33. Ի դէպ՝ Վահէ Օշական թիրիմացաբար գայն կ'անուանէ Վարդան Յովսէփ-
եան, որ ծանօթ է նաեւ Վարդան Փաշա անունով:
 34. Վ. Օշական, էջ 4:
 35. Նոյն:
 36. Յօդուածագիրին ճիշդ ստորագրութիւնն է Օ. Քիւսիւզեան:
 37. Տես՝ *Փարիզ Լրագիր շարքական*, Ա. տարի, թիւ 1, Փարիզ, 6 Յունուար
1860, էջ 3:
 38. *Արեւելքի ժՆ*. թիւէն լուսապատճենային օրինակ մը ունինք մեր տրամադ-
րութեան տակ:
 39. Կ. Ա., «Տատեան Պօղոս Ամիրային տետրակը եւ Ինիվերը», *Արեւելք*, Ա.
տարի, թիւ ժՆ., Բարիզ, 1 Փետրուար 1856, էջ [449]:
 40. Նոյն, էջ 452-453:

ժ. Գ.

THE ENIGMA OF STEPHAN VOSKAN'S BI-WEEKLY, THE AREVELK

(SUMMARY)

JIRAÏR TANELIAN

One of the precursors of the Armenian Renaissance of the nineteenth century, Stephan Voskan edited and published the *Arevelk* in Paris, in 1850's. As an intellectual and man of letter, Voskan worked and published both in Paris and Izmir, and died forlorn in the latter city; yet his biography presents certain unexplained «blank pages», especially those of 1846-1852. Besides these nonclarified spans of time, there are also the unanswered questions of the publication of the *La Réforme* french daily of Izmir, the manuscripts he left unpublished, his growing grudge and hatred towards the Armenian society and his voluntary retreat from it, and the problem of the cessation of the publication of the *Arevelk*.

The article tackles with some of these questions and tries to answer to certain questions raised in the history of the Armenian press, and formulates a reply to questions which were asked decade after decade by those who dealt with Voskan's case.

Making use of first-hand sources, and especially the published and yet never dispatched last issue of *Arevelk*, the author of the article proves once and for all that all through the decades past, those who studied and examined the case, just repeated each other without ever taking the pains to carry a thorough research to find the existing facts. In fact, the author finds that there are instead of fourteen fifteen numbers published. Mr. Tanelian does thoroughly examine the causes which impeded the distribution of the last issue of this periodicle, and finds the reasons thereof, the major of which is the adversity brewing between Stephan Voskan on one side and some Armenian community groups on the other. Moreover he makes things clear by analyzing the content of this last issue of *Arevelk* and concludes that whatever the proofs to insist that there are just fourteen numbers, «there is the tangible proof — there exists the fifteenth number».